

Sandra Horvat

(Vinkovci)

ELITA NA MIKROPODRUČJU: VINKOVCI 1939.-1945.

UDK 94(497.5Vinkovci)“1939/1945”

DOI 10.22586/SS.23.1.9

Prethodno priopćenje

Primljeno: 2. 5. 2022.

Temeljem tipologije elita Michaela Manna, u radu su opisani kontinuiteti i promjene u sastavu i djelovanju vinkovačke elite u vremenu Banovine Hrvatske i Nezavisne Države Hrvatske. Na temelju arhivskih izvora i lokalnog tiska rekonstruirani su životi i idejna stremljenja pripadnika ideološke i političke elite u promatranom razdoblju. Rad možemo okarakterizirati kao svojevrstu studiju slučaja ili lakmus papir za izučavanje ovih promjena u nekom drugom vremenu ili na drugom području. Polazeći od pretpostavke da se promjene na makrorazini na neki način odražavaju i na mikropodručje, ispitano je u kojoj je mjeri došlo do promjene vladajuće elite grada. Gradonačelnici Vinkovaca za vrijeme Banovine Hrvatske bili su ljudi bliski vladajućoj Hrvatskoj seljačkoj stranci, dok je nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske po uputama odozgo postavljen novi gradonačelnik. Došlo je i do promjena u ideološkoj eliti grada – očitovanih kroz tisak i obrazovni sustav.

Ključne riječi: elita, Vinkovci, Banovina Hrvatska, Nezavisna Država Hrvatska, lokalna elita, mikropovijest

1. Uvod

Pri proučavanju povijesnih razdoblja, političkih sustava ili pak nekih konkretnih zbivanja, kao što su npr. Američki rat za neovisnost ili Francuska revolucija, vjerojatno ćemo u jednome trenutku morati analizirati manje skupine koje obnašaju vlast na nekome od područja ljudskoga djelovanja. Kada govorimo o ljudima koji uživaju određenu moć i zauzimaju vrhovna mjesta na nekome od važnih polja djelovanja, govorimo o pripadnicima elite.

Upravo će elita biti glavni subjekt i ovoga rada. Na primjeru grada Vinkovaca u razdoblju od 1939. do 1945. godine, koje je obilježeno društveno-

političkim prevratima i smjenama režima, testirana je teza kako se promjena vlasti na državnoj razini reflektira na lokalnu sredinu, odnosno na strukturu vinkovačke političke i ideološke elite.

Cambridge Dictionary elitu opisuje kao „najbogatiju, najmoćniju, najbolje obrazovanu ili najbolje uvježbanu grupu u društvu“, tj. kao „one ljude ili organizacije koji se smatraju najboljima ili najmoćnijima u usporedbi s drugima sličnog tipa“. ¹ Iz opisanoga proizlazi da je društvena situacija dihotomna; odnosno, da je elita skupina koja predstavlja na neki način privilegirana i izolirana dio koji se, zahvaljujući svojoj vrsnosti naspram mase ostalih, i razlikuje od svih ostalih sudionika procesa. Zanimljivo je prisjetiti se da i čuveni filozof antičkoga razdoblja Platon iz Atene u svojoj *Državi* (III, 415) ljude dijeli po kvalitetama te donosi podjelu na zlatne, srebrne te željezne i brončane ljude, gdje je svaka skupina različita od druge i zadužena za obavljanje zasebnih poslova.

Iako je blokovska podjela na elitu s jedne i masu s druge strane zbog različitih utjecaja demokracije zastarjela, sociolog Rade Kalanj ističe kako je „iluzorno tvrditi da je ta razlika ukinuta, a pogotovo je krivo ne vidjeti njezine nove oblike“. ²

Kada je u središtu pitanje o povijesti pojave teorija elita, najčešće se susrećemo s dva moguća odgovora. Dok jedni tvrde da teorija nastaje kao alternativa ideologiji demokracije, drugi uzrok nalaze u reakciji na marksističko poimanje društva. Temelj proučavanja elita postavili su tzv. klasični teoretičari elita, u čiju skupinu spadaju Vilfredo Pareto, Gaetano Mosca i Robert Michels, a ponekad se u grupu klasičnih teoretičara elita ubraja i Max Weber. ³

Paretovu elitu krase odlike najveće jačine, energije i sposobnosti, a povijest promatra kao „neprestanu zamjenu izvjesnih elita“. ⁴ Po njemu, elita ne sačinjava samo jedan sloj, nego više njih, a cjelokupna se elita od svih ostalih razlikuje po vrlinama „praktičnoga uma, visokih moralnih standarda i obrazovanja“. ⁵ Pareto govori i o smjenama elita te taj fenomen veže uz religijske krize i povećanje humanitarnih osjećaja u stare elite, koji uz manjak borbenosti dovode do njezina kraha. Nova se elita u početku diči fleksibilnošću i otvorenošću, ali nedugo nakon pobjede postaje kruta i isključiva. ⁶

¹ „Elite“, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/elite>, zadnji put posjećeno 12. studenoga 2020.

² Rade Kalanj, „Teorija elita i pitanje demokracije“, *Revija za sociologiju* 19 (1988), 76.

³ Matias López, „Elite theory“, *Sociopedia.isa* 1 (2013), 1-2.

⁴ Vilfredo Pareto, *Uspon i pad elita: Primjena teoretske sociologije* (Zagreb, 2011), 29.

⁵ Pareto, *Uspon i pad elita*, 53.

⁶ Pareto, *Uspon i pad elita*, 44, 57-58.

Gaetano Mosca naglašava da je cjelokupna društvena situacija ambivalentna. Odnosno, da se društvo dijeli na manjinu koja obnaša vlasti i većinu koja se toj vlasti pokorava.⁷ Usprkos tradicionalnom mnijenju, on tvrdi da manjina uvijek vlada većinom.⁸ Kako navodi i Dušan Žubrinić, „elita je u elitističkom konceptu subjekt historijskih zbivanja, dok je masa samo njen objekt“.⁹

Robert Michels najpoznatiji je po uočavanju tzv. željeznog zakona oligarhije.¹⁰ Željezni zakon oligarhije sociološka je teorija prema kojoj se sve organizacije, uključujući i one koje njeguju demokratska načela, podvrgavaju vladavini nekolicine, odnosno oligarhiji. Iz navedenoga slijedi da je organizacijska demokracija paradoks.¹¹

Osim klasičnog elitizma, postoji i tzv. novi elitizam. Novi je elitizam, za razliku od klasičnoga, liberalno-demokratski, gdje dominiraju npr. birokratske elite, menadžerske elite ili elite intelektualaca. Neki od autora koji su govorili o modernim elitističkim teorijama jesu James Burnham, Michael Voslensky i Karl Mannheim.¹²

2. Elita kao nositelj moći

Thomas Hobbes u *Levijatanu* naglašava da moć označava „trenutačna sredstva čovjeka za dobivanje nekoga budućega prividnoga dobra“. On moć dijeli na prirodnu, odnosno onu koju označava izvanrednost tjelesnih ili umnih sposobnosti, i instrumentalnu, koja se odnosi na sredstva za stjecanje nekoga višeg cilja, npr. ugleda ili bogatstva.¹³

Max Weber u djelu *Privreda i društvo* iznosi dvije definicije moći. Moć (*Macht*) za njega je „vjerojatnost da će pojedinac u nekom društvenom odnosu uspjeti nametnuti svoju volju drugima unatoč otporu, bez obzira na čemu ta vjerojatnost počiva“. Dominacija, odnosno *Herrschaft*, jest „vjerojatnost da će zapovijed s određenim sadržajem poslušati određena skupina osoba“.¹⁴

⁷ Aleksandar Sekulović, *Teorija političke klase* (Beograd, 1982), 58-65.

⁸ Vukašin Pavlović, „Teorije elita u političkoj sociologiji klasične i savremene koncepcije“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 5 (2011), 13.

⁹ Dušan Žubrinić, *Marksizam i teorije elita* (Zagreb, 1975), 5.

¹⁰ Juan José Linz, *Political Sociology and the Future of Democracy* (London/New York, 2017), 3.

¹¹ Jeff Sluyter-Beltrão, „Iron Law of Oligarchy“, <https://www.britannica.com/topic/iron-law-of-oligarchy>, zadnji put posjećeno 25. svibnja 2021.

¹² Pavlović, „Teorije elita u političkoj sociologiji klasične i savremene koncepcije“, 29-35.

¹³ Thomas Hobbes, *Leviathan* (New York, 1998), 58.

¹⁴ Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, prev. Ephraim Fischhoff i dr., 1 sv. (Berkeley, Los Angeles, London, 1978), 53.

Michel Foucault moć ne promatra kao „opipljivu silu koja proizlazi iz jednoga izvora“, nego kao mrežu u kojoj konstantno djeluje više subjekata.¹⁵ Foucault gradi svoju teoriju o mikrofizici moći na različitim opažanjima. Tijekom razgovora iz lipnja 1975. godine, kada govori o vezi između moći i tijela, ustanovljuje da je i seksualnost objekt nad kojim se vrši moć, tj. „predmet brige i analize, kao meta nadzora i kontrole“.¹⁶ U djelu *Ludilo i civilizacija: Povijest ludila u doba razuma* promatra povijest ludila kroz različite umjetničke i vremenske aspekte, gdje se samo ludilo vrednuje kroz prevladavajući diskurs moći. U zaključku djela ističe: „Lude želje, poremećena ubojstva, najnerazumnije strasti – sve su to mudrost i razum otkada su postali dio prirodnog poretka.“¹⁷

Američki sociolog Talcott Parsons okarakterizirao je moć kao sredstvo uz pomoć kojega se postiže mogućnost za ostvarivanjem željenih ciljeva.¹⁸ Dakle, moć je „odjelovljenje jedne poopćene sposobnosti koja se sastoji u tome da se postigne ispunjavanje dužnosti koje povezuju društvene jedinice i koje su legitimirane svojom važnošću za kolektivne ciljeve“.¹⁹

U opisu vinkovačke političke i ideološke elite ponajviše ćemo se osloniti na tipologiju moći britanskog sociologa i povjesničara Michaela Manna. U četverosveščanoj knjizi *The Sources of Social Power*, on povijest promatra kao suodnos četiriju izvora društvene moći: ideološke, ekonomske, vojne i političke.²⁰ Mann na društvo gleda kao na organiziranu mrežu moći, pri čemu moć predstavlja preklapajuću mrežu društvenih interakcija te služi za organizirano postizanje ciljeva.²¹

Politička moć za Manna predstavlja državnu vlast, odnosno skup propisa i prisila koji proizlaze iz centraliziranog i teritorijalno ograničenog središta. Upravo u tim karakteristikama – centraliziranost i teritorijalna ograničenost – leži razlika između političke moći s jedne strane te ekonomske, vojne i ideološke s druge. Snaga političke moći proizlazi iz toga što je u stanju

¹⁵ Bonnie G. Smith, „Gender Theory“, u: *Encyclopedia of European Social History, From 1350 to 2000*, ur. Peter N. Stearns, sv. 1 (New York, 2001), 97.

¹⁶ Michel Foucault, *Moć/znanje: Odabrani spisi i razgovori 1972-1977*, prev. Olja Petronić (Novi Sad, 2012), 62.

¹⁷ Michel Foucault, *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason* (New York, 1988), 282.

¹⁸ Michael Mann, *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to AD 1760*, 1 sv. (New York, 1986), 6.

¹⁹ Rade Kalanj, *Ideologija, utopija, moć* (Zagreb, 2010), 279.

²⁰ Michael Mann, *The Sources of Social Power: Global Empires and Revolution, 1890-1945*, 3 sv. (New York, 2012) 1.

²¹ Mann, *The Sources of Social Power: A History of Power*, 1-2.

pridobiti kolektivnu i distribucijsku moć te zarobiti druge izvore moći unutar svoje organizacijske sheme.²² Predstavnici političke elite u ovom radu bit će čelnici lokalne vlasti, prije svega gradonačelnici Vinkovaca tijekom dvaju režima, gdje ćemo promatrati koliko su, i jesu li uopće, bili povezani s vladajućim političkim strankama.²³

Ideološku moć imaju oni koji monopoliziraju značenjem pojmova i kategorija, jer ljudi svijet ne spoznaju isključivo izravnom percepcijom. Također, važna je i monopolizacija normi putem dijeljenja ispravnih naputaka kako bismo se trebali ponašati u korelaciji s društvom. „Ljudima ne manipuliraju budale“, navodi Mann i time naglašava da ideološka moć ipak ne znači da je sve znanje koje je vezano uz određenu ideologiju lažno ili da njeni nositelji žele jedino materijalnu dominaciju. Iako, naravno, ideologije sadrže elemente zadovoljavanja privatnih interesa, one ne bi mogle opstati ako bi se isključivo temeljile na tome.²⁴ Polazeći od važnosti tiskovina i školskih ustanova za oblikovanje ispravnih diskursa te stvaranje apologeta novih ideologija, urednici lokalnih tiskovina i ravnateljstvo vinkovačke gimnazije sačinjavat će ideološku elitu ovoga teksta.

3. Vinkovci za vrijeme Banovine Hrvatske

Vinkovci su se tijekom 1929. godine, odnosno nakon uvođenja Šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra i kasnije teritorijalne podjele zemlje, našli u, iz geografske perspektive nelogičnim, okvirima Drinske banovine. Naime, Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja, donesenim 3. listopada 1929. godine, u novoimenovanoj Kraljevini Jugoslaviji ozakonjena je podjela na banovine, kotareve i općine. Tako su Vinkovci, zajedno s još nekim središtima zapadnoga Srijema, potpali pod granice Drinske banovine, čije je sjedište bilo u Sarajevu.²⁵

Godine 1931. s novoobjavljenim Ustavom došlo je do nekih teritorijalnih izmjena unutar Kraljevine Jugoslavije pa su Vinkovci pripali Savskoj banovini: granica Savske banovine od rijeke Dunava do Save tekla je istočnom granicom kotareva Vinkovci, Vukovar i Županja, obuhvaćajući i te kotareve. Iste je godine objavljen i posljednji popis stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji,

²² Mann, *The Sources of Social Power: A History of Power*, 26-27.

²³ Potrebno je napomenuti da ni u Kraljevini Jugoslaviji (i Banovini Hrvatskoj) ni u NDH nije postojala stvarna gradska samouprava. Više o prvom na primjeru Slavenskog Broda od 1918. do 1941. vidi: Suzana Leček, „Izbor ili imenovanje – problem gradske (samo)uprave u Slavenskom Brodu 1918.–1941.“, *Časopis za suvremenu povijest* 45/1 (2013), 9-33.

²⁴ Mann, *The Sources of Social Power: A History of Power*, 22-23.

²⁵ „Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja“, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* (Beograd), 5. listopada 1929., 3-7.

dok za vrijeme NDH on niti jednom nije proveden, pa zbog toga ne možemo utvrditi koliko su stanovnika Vinkovci u promatranom razdoblju imali, kao ni etničku strukturu. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine Vinkovci su imali 13.267 stanovnika. Kao ni na popisu 1921. godine, nije postojalo nacionalno izjašnjavanje, već samo po vjeroispovijesti i materinskom jeziku, a o potonjem nikada nisu objavljeni detaljni rezultati. U Vinkovcima je 1931. godine živjelo 9.544 rimokatolika (71,94 %), 2.080 pravoslavaca (15,68 %), 775 evangelika (5,84 %), 132 ostalih kršćana (0,99 %), 89 muslimana (0,67 %) i 647 ostalih (4,88 %), za koje možemo pretpostaviti²⁶ da su velikom većinom Židovi.²⁷ Dok broj Srba u Vinkovcima iz navedenog možemo razaznati, ne možemo utvrditi broj Hrvata na osnovi vjerskog izjašnjavanja zbog prisutnosti njemačke zajednice u Vinkovcima. No, znamo da je na prethodnom popisu 1921. u Vinkovcima 2.667 od 10.160 stanovnika navelo njemački kao materinski jezik, odnosno 26,25 % stanovnika.²⁸

U sklopu Savske banovine Vinkovci će 1939. godine tako postati dijelom Banovine Hrvatske. Ako je suditi po pisanju lista *Hrvatski branik*, Vinkovčani su vijest o konačnome nastanku autonomne hrvatske jedinice unutar Kraljevine Jugoslavije dočekali s oduševljenjem: „Temelji su postavljeni. Krenulo se novim putevima, na kojima ne može biti mjesta ološu i kukolju. Čekali smo ovo skretanje ka novim putevima, čekat ćemo i daljnji rad sa punim pouzdanjem u mudro vodstvo našega vođe Dra Mačeka.“²⁹

3.1. Politička elita Vinkovaca

Na izborima za Narodnu skupštinu, održanim u prosincu 1938. godine, u Vinkovcima su participirale tri liste: Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ) dr. Milana Stojadinovića, Ujedinjena opozicija (UO), čiji je nositelj bio Vladko Maček i Zbor Dimitrija Ljotića.

Tom se prilikom istaknulo petero kandidata: Paja Šumanovac i Mišo Marić na Stojadinovićevoj listi, Sigismund Čajkovac (HSS) i Bogdan Milašinić (iz grupe radikala Ace Stanojevića) – obojica kandidati UO, te Aleksandar Jovanović, kandidat Zbora.³⁰

²⁶ Tome u prilog ide činjenica da je, prema popisu iz 1921. godine, koji nam daje točke podatke o broju Židova (navedeni kao „izraeličani“), u Vinkovcima živjelo 748 Židova. Vidi: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine* (Sarajevo, 1932), 280.

²⁷ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II – Prisutno stanovništvo po veroispovesti* (Beograd, 1938), 94.

²⁸ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, 280-281.

²⁹ „Ka novim putevima“, *Hrvatski branik* (Vinkovci), 26. kolovoza 1939., 1.

³⁰ „Rezultati nedjeljnih izbora u kotaru vinkovačkom“, *Hrvatski branik*, 17. prosinca 1938., 1.

Izborni zakon i nadmoć u materijalnim sredstvima nisu bili jedino što je išlo u korist vladinoj listi. Dodatno je svoju prevlast vladajuća stranka osigurala i brojnim represivnim mjerama prema oporbi te odvrćanjem puka od glasanja. Ipak, sve to nije bilo dovoljno da HSS u Vinkovcima ne dokaže kako uživa široku podršku seljaštva, ali i građanstva, a pravo je iznenađenje bilo što su za Mačekovu listu glasali čak i oni pojedinci zaposleni u državnim službama. Potonje je posebice zanimljivo jer je najviše zaposlenih u Vinkovcima bilo upravo u nekoj od državnih službi te se računalo kako će ti glasovi uglavnom pripasti vladinoj listi, što se u konačnici nije dogodilo. Ipak, izborni zakon nije išao u korist HSS-u pa će Paji Šumanovcu, kandidatu JRZ-a, biti potvrđen mandat, koji će on znakovito proslaviti i prije objave službenih rezultata.³¹

Dr. Đuro Bader 4. travnja 1939. godine imenovan je vinkovačkim gradonačelnikom.³² Bader je bio zaposlen kao liječnik Okružnog ureda za osiguranje radnika u Vinkovcima,³³ a živio je u Vinkovačkom Novom Selu.³⁴

Imenovanje dr. Đure Badera, potpredsjednika kotarske organizacije JRZ-a za vinkovački kotar i po narodnosti Nijemca, na čelo gradskoga vijeća u Vinkovcima u građana izaziva val nezadovoljstva, što kulminira prosvjedima. Tim povodom na vinkovačkoj protestnoj skupštini, održanoj 4. travnja 1939. godine, govorili su HSS-ov narodni zastupnik vinkovačkog kotara dr. Sigismund Čajkovac, Adam Jurić, predsjednik kotarske organizacije HSS-a, Jure Lacko, koji se nalazio na čelu gradske organizacije HSS-a, dr. Antun Sikinger, dr. Bogdan Milašinić i dr. Zlatko Sremac.³⁵ Donesena je rezolucija uperena protiv odluke o imenovanju novoga gradskoga vijeća na čelu s dr. Baderom.³⁶

³¹ Suzana Leček, „Hrvatska seljačka stranka i njeni gradski birači: primjer Vinkovaca na skupštinskim izborima 1938.“, *Scrinia Slavonica* 12 (2012), 105-238.

³² Mira Kolar-Dimitrijević, *Socijalne prilike i klasna borba u Vinkovcima međuratnog razdoblja* (Vinkovci: 1977), 61.

³³ „Predstavnicima na biračkim skupovima“, *Hrvatski branik*, 4. prosinca 1938., 1.

³⁴ *Zavičajnici grada Vinkovaca 1909.-1945.*, prir. Stjepan Prutki, prev. Snježana Babić (Vukovar, 2011), 41.

³⁵ Dr. Zlatko Sremac, po zanimanju liječnik, bio je predsjednik Hrvatske čitaonice i potpredsjednik mjesne organizacije HSS-a. U veljači 1940. godine premješten je u Zagreb, a njegovim odlaskom „nastaje u Vinkovcima i vinkovačkom kotaru praznina koju će morat nadopuniti drugi narodni trudbenici“. Kasnije se uključuje u NOB i biran je za vijećnika ZAVNOH-a, člana Izvršnog odbora i tajnika, te je bio odlikovan Ordenom narodnog oslobođenja i Ordenom bratstva i jedinstva I reda. „Odlazak dra Sremca“, *Hrvatski branik*, 2. ožujka 1940., 1; Josip Šarčević, „Istaknuti učenici i profesori vinkovačke Gimnazije u kulturnom, znanstvenom i društveno-političkom životu“, u: *Naših dvjesto godina*, ur. Josip Korda (Vinkovci, 1981), 112; Slavko Janković i Mihajlo Milanović, *Ko je ko u Jugoslaviji* (Beograd, 1957), 654.

³⁶ „Vinkovčani protiv gradskoga vijeća: Protestna skupština – Hrvatski narodni zastupnik Dr. S. Čajkovac među svojim izbornicima“, *Hrvatski branik*, 8. travnja 1939., 2-3.

Također, 44 su organizacije, klubovi i društva Vinkovaca dali svoj potpis kako bi podržali zahtjev za slobodnim općinskim izborima.³⁷

Hrvatski branik, glasilo povezano s HSS-om, u rujnu 1939. godine sugerira „kome nema mjesta u njihovoj sredini“: „narodnim izdajicama, a niti onima koji su izrabljivali odanost režima za osobne interese“. U spomenutom se tekstu nepotpisani autor osvrće na minule vinkovačke proteste usmjerene protiv dr. Badera te se upućuju negativne primjedbe i na rad dr. Šumanovca.³⁸ Time HSS, tada najjača opozicijska stranka u državi, nagovještava da će doći do značajnih političkih promjena na lokalnoj razini u slučaju preuzimanja vlasti. Kroz period trajanja Banovine Hrvatske upravo će HSS biti temeljni pokretač moći i njegovi će funkcionari zauzeti ključne položaje.³⁹

Nekoliko mjeseci nakon osnutka Banovine Hrvatske, vlast raspušta općinska vijeća u okolnim vinkovačkim mjestima i postavlja „svoja“ privremena vijeća. Primjerice, u Vinkovačkom Novom Selu⁴⁰ i Ivankovu.⁴¹ *Hrvatski branik* donosi vijest o postavljanju novoga vršitelja gradskih poslova u Vinkovcima, g. Branislava Mandrovića, koji je naslijedio svrgnutoga dr. Badera, odriješena s dužnosti po nalogu bana dr. Ivana Šubašića.⁴² Nekoliko se rečenica posvetilo i omraženom bivšem gradonačelniku dr. Paji Šumanovcu,⁴³ osnivaču JRZ-a u Vinkovcima,⁴⁴ kojemu se spočitava mržnja prema Hrvatima i nepotizam.⁴⁵

Nakon što je Mandrović postavljen za povjerenika gradskog poglavarstva, HSS obavještava bana Ivana Šubašića kako narod ni tim izborom nije zadovoljan te da bi trebalo imenovati novu gradsku upravu na čelu s Jurom Lackom, bankovnim punomoćnikom u mirovini. Dostavljen je cijeli popis prijedloga podobnih osoba za nove vršioce gradske vlasti s kojima bi narod

³⁷ Kolar-Dimitrijević, *Socijalne prilike i klasna borba u Vinkovcima međuratnog razdoblja*, 61.

³⁸ „Kome nema mjesta u našoj sredini“, *Hrvatski branik*, 2. rujna 1939., 1 (U novinama je, po svemu sudeći tiskarskom pogreškom, navedeno da su izdane 2. kolovoza 1939., te će se u daljnjem citiranju broja navoditi samo datum 2. rujna 1939.)

³⁹ Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka* (Zagreb, 1983), 13.

⁴⁰ Uspostavljen je novi privremeni odbor na čelu s Heinrichom Michelom, predsjednikom mjesne organizacije HSS-a. „Pravda je pobijedila“, *Hrvatski branik*, 20. siječnja 1940., 2.

⁴¹ Uz pomoć g. Adama Jurića uspostavljena je u Ivankovu nova privremena uprava na čelu sa Stjepanom Štetićem. „Promjena opć. vijeća u Ivankovu: Velika svijest hrv. seljaka“, *Hrvatski branik*, 27. siječnja 1940., 2.

⁴² „Svrgnut nametnuti načelnik“, *Hrvatski branik*, 2. rujna 1939., 1.

⁴³ Dr. Pajo Šumanovac bio je vinkovački gradonačelnik od 1929. do 1935. godine. Vladimir Ćirić, „Načelnici Vinkovaca do I. svjetskog rata“, <https://novosti.hr/nacelnici-vinkovaca-do-i-svjetskog-rata/>, zadnji put posjećeno 16. travnja 2023.

⁴⁴ Kolar-Dimitrijević, *Socijalne prilike i klasna borba u Vinkovcima međuratnog razdoblja*, 53.

⁴⁵ „Kome nema mjesta u našoj sredini“, 1.

konačno bio zadovoljan, a naznačeno je da, ako osoba gradonačelnika mora biti pravne struke, umjesto spomenutoga Lacka, tu dužnost obnaša odvjetnik Viktor Urbiha.⁴⁶

Ban Šubašić će za novog gradonačelnika postaviti upravo Viktora Urbihu (1892.-1976.), što je refleksija činjenice da je HSS nakon sporazuma Cvetković-Maček postao glavni nositelj političke vlasti.⁴⁷ Iako dolazi iz siromašnije obitelji, gdje majka rano postaje udovicom s četvero djece, uspijeva se fakultetski školovati u Zagrebu, a veliku mu pomoć pruža dobrotvorno društvo Menza Akademika koje je pomagalo siromašnijim studentima bonovima za ishranu.⁴⁸ Kasnije se nastanjuje u Vinkovcima, a s obitelji je živio u Dugoj ulici na broju 6 u kući koju je projektirao arhitekt i kasniji gradonačelnik, njegov nasljednik, Dragutin Basler.⁴⁹

Viktor Urbiha bio je istaknuti član HSS-a,⁵⁰ a o bliskosti sa Stjepanom Radićem govori podatak kako ga je jednom prilikom ugostio i u svojem domu te se Radić s njegova balkona obratio vinkovačkome puku. Nakon atentata u Narodnoj skupštini u Beogradu, Hrvatsku je preplavio val demonstracija, koje nisu zaobišle ni grad Vinkovce, a tom je prigodom u Vinkovcima nošena hrvatska zastava, koju su demonstranti kasnije povjerali na čuvanje Viktoru Urbihu. Istoga dana u njegov dom dolazi policija koja, unatoč tome što pretresom ne uspijeva pronaći zastavu (skrivenu u ukrasnome jastuku), Urbihu uručuje kaznu zatvora u trajanju od osam dana.⁵¹

Pod nerazjašnjenim okolnostima, odvjetnik Urbiha podnio je ostavku na mjesto gradonačelnika.⁵² Nakon što je 3. veljače 1940. godine službeno odstupio s položaja, 28. veljače 1940. godine novim gradonačelnikom postaje ing. Dragutin Basler.⁵³ U svibnju 1940. godine ban Šubašić formalno je imenovao novo gradsko vijeće u Vinkovcima. Za gradskog vijećnika, ujedno i

⁴⁶ HR-HDA-157, Odjel za unutarnje poslove, kut 1, HSS, Vinkovci, šalje dopis dr. Ivanu Šubašiću, 13. rujna 1939.

⁴⁷ Kolar-Dimitrijević, *Socijalne prilike i klasna borba u Vinkovcima međuratnog razdoblja*, 61-63.

⁴⁸ Krunoslav Tomašević, *Ponovno s mladošću*, dokumentarni film (Vinkovci, 1975), 18:55-19:25; Antun Smajić, *Sjećanje gospođe Urbih*, dokumentarni film (Vinkovci, 2012), 17:50-18:19

⁴⁹ Zlatko Virc, „Dragutin (Karl) Basler, arhitekt i kulturni djelatnik“, u: *Godišnjak Njemačke zajednice 2013.*, ur. Renata Trischler (Osijek, 2013), 283.

⁵⁰ Na izborima 1938. godine svoj je glas dao Mačekovoj listi. U: *Kako su glasovali Vinkovčani na izborima dne 11. prosinca 1938.* (Vinkovci: Naklada Hrvatske seljačke stranke, 1938), 53.

⁵¹ Smajić, *Sjećanje gospođe Urbih*, 4:42-8:35

⁵² „Novi gradski povjerenik“, *Hrvatski branik*, 2. ožujka 1940., 2.

⁵³ Kolar-Dimitrijević, *Socijalne prilike i klasna borba u Vinkovcima međuratnog razdoblja*, 63.

načelnika, izabran je spomenuti ing. Dragutin Basler, a dužnost podnačelnika obnašao je Josip Liščić.⁵⁴

Obitelj Dragutina Baslera (1893.-1947.),⁵⁵ zahvaljujući pogodnim materijalnim prilikama i unapređenju posla, ranije se iz Jarmine preselila u samo središte grada Vinkovaca, gdje je Basler završio srednju školu. Tijekom gimnazijskih dana bio je aktivni član Hrvatskoga sokola. Obrazovanje je nastavio u Njemačkoj, gdje je završio studij arhitekture te je kasnije postao vrsnim inženjerom. O njegovu ugledu i poštovanju koje je uživao svjedoče brojne visoke funkcije na kojima se nalazio i prije negoli je izabran za gradonačelnika. Između ostaloga, bio je član Ravnateljstva Hrvatskoga sokola, predsjednik Hrvatskoga pjevačkoga i glazbenoga društva „Relković“, član Meždruštvenoga odbora za proslavu jubileja hrvatskih kulturnih i humanitarnih društava grada Vinkovaca, a sudjelovao je i u osnivanju Rotary kluba⁵⁶ u Vinkovcima 1937. godine. Što se tiče njegove ranije političke karijere, 1936. godine bio je na dužnosti gradskoga zastupnika za vrijeme gradonačelnika dr. Miše Marića.⁵⁷

Iako se ne zadržava dugo na mjestu gradonačelnika, podsjetnik na njegov lik i djelo i danas su arhitektonski projekti koji i dalje krase vinkovačke ulice; kuća Viktora Urbihe i danas je vrlo impozantna građevina u Dugoj ulici, nekadašnja vila obitelji Balling u tadašnjoj Tyršovoj 3 (danas Ulica H. D. Genschera) sada je poznati hotel Villa Lenije,⁵⁸ zgrada Hrvatskoga sokola, građena 1927. godine, nedavno je konačno obnovljena, dok je Schlesingerova dvokatnica i dalje u stanju propadanja. Zgrada Hrvatskog doma, zajedno s velikom dvoranom koju je Basler projektirao, bombardirana je i uništena tijekom Domovinskog rata 1991. godine.

3.2. Ideološka elita Vinkovaca

Ideologija se nezaobilazno prenosi putem medija. Dok će mnogi važni mediji zaživjeti tek nakon promatranoga razdoblja, radio i različite tiskovine zauzet će prvenstvo u oglašavanju i obavještavanju tadašnjega puka. Vinkovci njeguju dugu novinsku tradiciju, a tijekom doba Kraljevine Jugoslavije u gradu je tiskan pozamašni broj tjednika, mjesečnika te izdanja humoristič-

⁵⁴ „Novo gradsko vijeće u Vinkovcima“, *Hrvatski branik*, 11. svibnja 1940., 2.

⁵⁵ Grobnica obitelji Basler nalazi se na rimokatoličkom groblju u Vinkovcima, a označena je spomen obilježjem zbog značaja koji je Basler ostavio na društvenom, političkom i kulturnom polju u gradu. U: Vladimir Čirić, *Vinkovačka gradska groblja - Spomenička baština i njezina zaštita* (Vinkovci, 2016), 28.

⁵⁶ Većina članova vinkovačkog Rotary kluba bili su ugledni vinkovački Židovi. Tomo Šalić, *Židovi u Vinkovcima i okolici* (Zagreb - Osijek: 2002), 329, 428.

⁵⁷ Virc, „Dragutin (Karl) Basler, arhitekt i kulturni djelatnik“, 281-287.

⁵⁸ Zlatko Virc, *Ballingovi - Marin Balling: spomenar* (Vinkovci, 2013), 15.

nog karaktera.⁵⁹ Naravno, vladajući režim imao je poveći utjecaj na uredništvo i vijek tiskovina, pa će tako neki listovi s vremenom nestajati ili mijenjati izdavače i politički kurs.

Hrvatski branik jedan je od tjednika koji izlaze za vrijeme trajanja Banovine Hrvatske. Sugrađane obavještavaju o lokalnim, kao i državnim, temama te važnijim zbivanjima u svijetu. Za to vrijeme veličaju politiku stranke, kao i njezino bivše i sadašnje vodstvo, te ne propuštaju obavijestiti o važnijim prigodnim datumima, poput Mačekova rođendana⁶⁰ ili obljetnice smrti Stjepana Radića.⁶¹ U vrijeme Banovine Hrvatske urednik *Hrvatskog branika* bio je Viktor Magdić.⁶²

U veljači 1939. godine novine prelaze u vlasništvo konzorcija na čelu s Jurom Lackom – članom HSS-a i vođom Mačekovih pristaša, pa je samim time jasno kako list nije mogao biti neovisan, već je bio u službi promicanja HSS-ovske misli. Jure Lacko rođen je u Zagrebu 1898. godine, završio je Državnu realnu gimnaziju, a daljnje je školovanje također nastavio u Zagrebu. Bio je oženjen te imao dvoje djece. Radio je kao knjigovođa u firmi *Venator* Martina Ballinga, trgovini oružja i municije, a novinarstvom se bavio uzgredno. Osim materinjeg hrvatskog, govorio je i njemački jezik, a uživao je dobar glas i bio dobro prihvaćen među narodom.⁶³

Zanimljivo je njegovo poznanstvo s Martinom Ballingom, veletrgovcem i vlasnikom *Venatora*. Otac Martina Ballinga, August Baling, u Vinkovce se s obitelji doselio oko 1920. godine s izvjesnim kapitalom od kojega se bavio unosnim poslovima vezanim za šumu. Njegov sin Martin će kasnije postati upravitelj šumskoga odjela Hrvatske eskomptne banke, a zatim će otvoriti svoju trgovinu drvima i šumskim proizvodima. Bit će vlasnik veletrgovine *Venator* za suvremenu lovačku opremu, puške i streljivo te će vršiti uslugu popravaka⁶⁴

Balling je imao veliko poštovanje Vinkovčana, čak i unatoč tome što je na izborima 1938. godine glasao za Stojadinovićevu listu te bio sklon jugoslavenstvu. O časti i ugledu koji je uživao govori i podatak da je Balling bio dugogodišnji predsjednik nogometnog kluba Cibalijski do 1942. godine, kada ustaška vlast na njegovo mjesto namješta Josipa Kumana.⁶⁵

⁵⁹ Vladimir Ćirić, „Povijest novinstva u Vinkovcima“, <https://novosti.hr/povijest-novinstva-u-vinkovcima/>, zadnji put posjećeno 24. svibnja 2021.

⁶⁰ „Proslava rođendana i imendana predsjed. dra Mačeka“, *Hrvatski branik*, 20. srpnja 1940., 1.

⁶¹ „Cilj hitaca Puniše Račića“, *Hrvatski branik*, 10. kolovoza 1940., 1.

⁶² *Zavičajnici grada Vinkovaca 1909.-1945.*, 218.

⁶³ HR-HDA-1361 - Cenzura i zabrana tiska, inv. br. 2652, „Hrvatski branik“, podaci o vlasniku i uredniku lista, 23. veljače 1939.

⁶⁴ Zlatko Virć, „Martin Balling uspješni gospodarstvenik i športski radnik“, u: *Godišnjak Njemačke zajednice* 2011., ur. Renata Trischler (Osijek, 2011), 120-123.

⁶⁵ Virć, *Ballingovi – Marin Balling: spomenar*, 20-29.

Vinkovčani su u to vrijeme imali doticaj i s dva jugoslavenski orijentirana lista: *Slavonac* i *Slavonija*. List *Slavonac* izlazio je 1940. i 1941. godine u Vinkovcima, a glavni je urednik bio Velimir Murganić, vlasnik krojačke dvorane za gospođe i gospodu u hotelu Lehrner (današnji hotel Admiral u Vinkovcima). U listu je tako jednom prilikom bilo naglašeno kako je general Dušan Simović „jedan od najelitnijih generalštabnih oficira“ te da je vlasnik brojnih odličja koja govore o njegovoj vrsnosti.⁶⁶ O ideološkom smjeru lista svjedoči nam i hvaljenje netom ustoličenog kralja Petra II. na naslovnoj strani, gdje je pjesma „Zvijezdi Karagjorgjevića“ posvećena upravo Njegovu Visočanstvu.⁶⁷

Slavoniju je uređivao Veliša Raičević, geodet i novinar, rođen 1903. godine. Svoj list sam je financirao, a štampao ga je u Osijeku te potom raznosio po Vinkovcima i okolnim mjestima. *Slavonija* je tiskovina pisana u duhu državnog i narodnog jedinstva te ideologije JRZ-a, a sam urednik održavao je vezu s dr. Pajom Šumanovcem, narodnim poslanikom JRZ-a za vinkovački kotar.⁶⁸ *Slavonija* je znala biti okarakterizirana kao „Šumanovčev list“.⁶⁹

Hrvatski branik naglašavao je korupciju i nepotizam prijašnjega režima te je smatrao potrebnim pribjeći „čišćenju javnoga života cijele države“ kako bi škole, bolnice i uredi ponovno počeli služiti narodu, a ne napaćeni narod njima.⁷⁰ Za nesrazmjer provođenja ispravne političke misli u školstvu, konkretnije u vinkovačkoj gimnaziji, jedan od krivaca je i osoba ravnatelja, za kojeg autor članka *Hrvatskog branika* smatra da bi trebao biti „čovjek energičan i ispravan koji će imati sa sviju strana puno povjerenje i potreban autoritet i koji dobro pozna zahtjeve i potrebe hrvatskoga naroda i ideologiju Antuna i Stjepana Radića“.⁷¹ Za pretpostaviti je da autor takvu osobu ne pronalazi u liku tadašnjega ravnatelja, projugoslavenski orijentiranoga dr. Dragutina Poljugana, koji je ranije, 1938. godine, na izborima svoj glas dao listi dr. Milana Stojadinovića.⁷²

⁶⁶ „Ličnost generala g. Simovića“, *Slavonac* (Vinkovci), 19. ožujka 1941., 2.

⁶⁷ „Zvijezdi Karagjorgjevića“, *Slavonac*, 5. travnja 1941., 1.

⁶⁸ HR-HDA-1361 - Cenzura i zabrana tiska, inv. br. 2654, „Slavonija“, podaci o listu koji izlazi u Osijeku i o uredniku, 26. listopada 1940.

⁶⁹ Aludira se na Paju Šumanovca. HR-HDA-155, Banovina Hrvatska, Kabinet bana, kut 1, 60/1940, Predstojništvo gradskog redarstva u Vinkovcima šalje dopis Kabinetu bana, 23. siječnja 1940.

⁷⁰ „Čišćenje: Pravda je spora, ali dostižna – Sjetimo se raznih progona – Ne progon, ali pravdu“, *Hrvatski branik*, 7. listopada 1939., 1. (U novinama je, po svemu sudeći tiskarskom pogreškom, navedeno da su izdane 7. rujna 1939. te će se u daljnjem citiranju broja navoditi samo datum 7. listopada 1939.)

⁷¹ „Vinkovačke potrebe: Ne molimo, već zahtijevamo – Upiremo ponovno prstom u ono što ne valja – Gdje je pobjeda pravde i morala? – Ravnatelj gimnazije mora biti čovjek punog autoriteta – Destruktivnost intervencionista – Neka idu koji su se održavali pomoću raznih mangupa i neispravni – Sve u interesu pravde i morala“, *Hrvatski branik*, 14. rujna 1939., 1.

⁷² *Kako su glasovali Vinkovčani na izborima dne 11. prosinca 1938.*, 77.

Dragutin Poljugan rođen je 1881. godine u Donjoj Stubici unutar rimo-katoličke obitelji slabijeg imućnog stanja s petero djece.⁷³ Roditelji su mu bili Ivan i Agnes Poljugan, a otac je bio privatni činovnik. Unatoč manjku novca, uspijeva privesti školovanje kraju, uzastopno tražeći oprost od školarine ili naukovine na svim razinama obrazovanja. Unutar osobnog arhivskog fonda Dragutina Poljugana nalazi se mnogo zamolbi za oslobađanje od plaćanja školarina; oslobađanje je tražio kao učenik Više trgovačke škole u Zagrebu (1897.) i kao slušatelj filozofije i prava (1904.), a oprost od školarine daje mu i Hrvatski zemaljski glazbeni zavod u Zagrebu 1900/1. godine.⁷⁴ Godine 1915. bio je zaposlen u Vinkovcima kao profesor, a od jezika je poznavao hrvatski i njemački.⁷⁵

Ususret novoj školskoj godini (rujan, 1939.) profesorsko vijeće vinkovačke realne gimnazije donijelo je odluku da će se upotrebljavati udžbenici zagrebačkoga izdanja, dok su se prethodno upotrebljavali oni beogradske naklade.⁷⁶ U listopadu je održan sastanak hrvatskih profesora u Vinkovcima na kojemu se raspravljalo o budućim srednjoškolskim knjigama koje bi, štampane prema hrvatskom pravopisu, imale zadatak promicati hrvatski narodni duh.⁷⁷

4. Vinkovci za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske

Kotar i grad Vinkovci bili su za vrijeme NDH sastavni dio Velike župe Vuka sa sjedištem u Vukovaru, čiji je veliki župan bio etnički Nijemac, Dr. Jakob Elicker.⁷⁸ Tijekom perioda NDH dolazi do prilagođavanja situacije u Vinkovcima potrebama i željama novog režima; mijenjaju se gradonačelnik i ravnatelj Državne realne gimnazije, a dolazi i do velikih promjena u tiskovinama. Doći će do izmjena u orijentaciji i uredništvu *Hrvatskog branika*, koji će izlaziti do lipnja 1942. godine, a osim toga lista kratko će 1945. godine izlaziti tjednik *Graničar*.⁷⁹

⁷³ HR-DAVU-SCVK, K.3. Osobni arhivski fondovi, POLJUGAN, DRAGUTIN – ravnatelj vinkovačke Gimnazije (?-?); ?-?; fasc. 1. 0.1. PrP, Iskaz i svjedodžba, 1897.

⁷⁴ HR-DAVU-SCVK, K.3. Osobni arhivski fondovi, POLJUGAN, DRAGUTIN – ravnatelj vinkovačke Gimnazije (?-?); ?-?; fasc. 1. 0.1. PrP, Iskaz i svjedodžba, 1901.

⁷⁵ HR-DAVU-SCVK, K.3. Osobni arhivski fondovi, POLJUGAN, DRAGUTIN - ravnatelj vinkovačke Gimnazije (?-?); ?-?; fasc. 1. 0.1. PrP, Naknadna smotra: pučko-ustaški iskazni list, 19. lipnja 1915.

⁷⁶ „Početak školske godine“, *Hrvatski branik*, 16. rujna 1939., 4.

⁷⁷ „Sastanak hrvatskih prof. u Vinkovcima“, *Hrvatski branik*, 28. listopada 1939., 1.

⁷⁸ „Imenovana su četiri nova velika župana“, *Hrvatski branik*, 17. svibnja 1941., 1; HR-HDA-1511 - Velika župa Vuka, Ng. Jur BR 1734.1, Popis činovnika i službenika struke glavnog ravnateljstva za unutarnju upravu, koji služuju kod Velike Župe Vuka u Vukovaru, 9. siječnja 1943.

⁷⁹ Taj je tjednik izvorno, od pokretanja 1942. godine, izlazio u Zemunu.

4.1. Politička elita Vinkovaca

S osnutkom NDH, ustaški pokret preuzima vlast u Vinkovcima. Razmjere aktivnosti i popularnosti ustaša u prethodnom razdoblju teško je procijeniti jer je pokret djelovao ilegalno.⁸⁰ Prema izvještaju žandarmerijske brigade Banovine Hrvatske iz ožujka 1940. godine, „akcija frankovaca je vrlo slaba“, dok se „mnogi frankovci vraćaju u redove H.S.S.“⁸¹ Prema rekonstrukciji Službe državne sigurnosti (SDS), na čelu ilegalne ustaške organizacije u Vinkovcima bio je budući gradonačelnik Franjo Dučmelić,⁸² dok su „vidnu ulogu u frankovačkoj djelatnosti“ imali Hrvatsko pjevačko društvo Reljković i crkveni zbor Cecilija. Prema podacima SDS-a, Ivan Čuljat bio je formalno na čelu HPD-a Reljković, ali je *de facto* njime upravljao Dučmelić.⁸³ Uz Dučmelića su, prema istom izvoru, važnu ulogu u ustaškoj organizaciji imali novinar Dragutin Tepoš i katolički svećenik Đuro Baloković, s kojim su bili povezani pojedini profesori u vinkovačkoj gimnaziji, poput Viktora Justića, Stjepana Frankovića i Mate Subotića. Oni će zauzeti važne položaje za vrijeme NDH, o čemu će riječi biti kasnije.⁸⁴

Otac Franje Dučmelića, Adam, bio je cijenjeni građanin Vinkovaca, a o blagostanju u kojemu je obitelj tada živjela svjedoči činjenica da je Franjo imao materijalnu mogućnost pohađati trgovačku školu u inozemstvu.⁸⁵ Obitelj Dučmelić se u slavonske krajeve naselila izbjegavši iz Bosne pred Turcima. Većina članova obitelji nije se uspjela spasiti pred najezdom kuge te su prema predaji preživjela samo dva muška člana loze, od kojih je jedan upravo Adam Dučmelić.⁸⁶ On umire relativno mlad od srčanoga udara, a imetak ostavlja obitelji. Većina kapitala propada, ali obitelj, iako ne živi u bogatstvu, i dalje ima stabilne financije.⁸⁷ Franjo Dučmelić je, poput svojega oca, bio omiljen u društvu Vinkovčana, a njegov sin Željko kaže da „nije bilo osobe koja ga nije cijenila i smatrala svojim prijateljem“.⁸⁸ Inače, u doba kraha

⁸⁰ Više o ustašama prije NDH vidi: Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret* (Zagreb, 2006).

⁸¹ HR-HDA-155, Banovina Hrvatska. Kabinet bana, kut. 1, 154/40, Štab žandarmerijske brigade Banovine Hrvatske šalje Kabinetu bana izvještaj o pregledu jedinica Savskog žandarmerijskog puka, 16. ožujka 1940.

⁸² Dučmelić je svoj glas na izborima 1938. godine dao Mačekovoj listi. *Kako su glasovali Vinkovčani na izborima dne 11. prosinca 1938.*, 12.

⁸³ HR-HDA-1561, SDS RSUP SRH, šif. 013.0.42. „Rekonstrukcija ustaškog pokreta i aparata na području kotara Vinkovci, 12.

⁸⁴ HR-HDA-1561, SDS RSUP SRH, šif. 013.0.42. „Rekonstrukcija ustaškog pokreta i aparata na području kotara Vinkovci, 12-13.

⁸⁵ Željko Dučmelić, *Dogodovštine jednog običnog čovjeka*, 1 sv. (Buenos Aires, 1994), 49-50.

⁸⁶ Željko Dučmelić, *Hrvatska pati, ali ne umire nikada*, 2 sv. (Buenos Aires, 1994), 75.

⁸⁷ Dučmelić, *Dogodovštine jednog običnog čovjeka*, 49-50.

⁸⁸ Dučmelić, *Dogodovštine jednog običnog čovjeka*, 49-50.

NDH cijela je obitelj emigrirala iz tadašnje države zbog straha od partizana i kasnije se nastanjuju u Republici Argentini.⁸⁹ Franjo Dučmelić umro je u 93. godini života.⁹⁰

Gotovo istovremeno s uspostavom NDH, ustaše donose svoj negativni sud o nekim od istaknutijih vinkovačkih HSS-ovaca u *Hrvatskome braniku*. Tako u parazite hrvatskoga naroda ubrajaju Juru Lacka, za kojega kažu da je „hermafroditско piskaralo“ i „beogradski plaćenik“, te Sigismunda Čajkovca, tzv. „farizeja“.⁹¹ Pod novim uredništvom, *Hrvatski branik* pogrdno zaključuje kako vodstvo vinkovačke mjesne i kotarske organizacije HSS-a šuti, ali da im i nema mjesta u redovima nove države.⁹²

Ipak, 1. rujna 1941. godine kotarska organizacija HSS-a prihvatit će ustaška načela. Predsjedatelj sjednice bio je bivši predsjednik gradske i tajnik kotarske organizacije HSS-a Vinkovci, Josip Liščić.⁹³ Josip Liščić radio je kao gradski dnevničar,⁹⁴ a tijekom mandata gradonačelnika Baslera u periodu Banovine Hrvatske obnašao je funkciju podnačelnika.⁹⁵ Usprkos toj činjenici i naporima ustaša da prošire svoju bazu i učvrste legitimitet pridobivanjem HSS-a, većina je vodstva lokalnog HSS-a, sukladno i proklamiranoj politici čekanja vodstva stranke,⁹⁶ ostala pasivna. Oni koji su pristupili ustaškom pokretu, poput spomenutog Liščića i Lacka,⁹⁷ nisu dobili važne položaje.⁹⁸

Novi će se režim obračunati i s nekim prethodno visokopozicioniranim Vinkovčanima zbog razmimoilaženja u načelima. Primjer toga je slučaj bivšeg gradonačelnika⁹⁹ Viktora Urbihe. Za vrijeme NDH, Urbiha je nastavio održavati veze sa svojim prijateljima koji su bili Židovi i Srbi. To je svaka-

⁸⁹ Dučmelić, *Hrvatska pati, ali ne umire nikada*, 51-52.

⁹⁰ Željko Dučmelić, *Drvni sok otrgnutih grana*, 5 sv. (Buenos Aires, 1994), 179.

⁹¹ „Tko je beogradski plaćenik?“, *Hrvatski branik*, 26. travnja 1941., 4.

⁹² „Što je sa bivšom kotarskom organizacijom HSS“, *Hrvatski branik*, 28. lipnja 1941., 1.

⁹³ „Potpisnici izjave“, *Hrvatski branik*, 16. kolovoza 1941., 2.

⁹⁴ *Zavičajnici grada Vinkovaca 1909.-1945.*, 212.

⁹⁵ „Novo gradsko vijeće u Vinkovcima“, *Hrvatski branik*, 11. svibnja 1940., 2.

⁹⁶ O HSS-u za vrijeme Drugog svjetskog rata vidi: Zdenko Radelić, *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950.* (Zagreb, 1996) i Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka* (Zagreb, 1983).

⁹⁷ Prema elaboratu SDS-a, Lacko je bio „prisiljen da se učlani u ustaški pokret“. HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, šif. 01.44. „Bivše građanske stranke na kotaru Vinkovci“, 28.

⁹⁸ HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, šif. 01.44. „Bivše građanske stranke na kotaru Vinkovci“, 26-28.

⁹⁹ Viktor Urbiha bit će ponovno izabran za gradonačelnika 1946. godine i time postati prvi vinkovački poslijeratni gradonačelnik. Ipak, službovanje neće potrajati jer će odbiti ući u Komunističku partiju, a komunistička vlast će mu zatim oduzeti zemlju i advokaturu, zbog čega će obitelj proživljavati teške dane. Smajić, *Sjećanje gospođe Urbiha*, 32:47-34:03.

ko bilo u sukobu s tadašnjom antisemitskom i protusrpskom praksom režima pa mu je šef policije Ivan Tolj, tadašnji predstojnik gradskog redarstva u Vinkovcima,¹⁰⁰ poručio kako će biti primoran deportirati ga u Jasenovac nastavi li s tim radnjama.¹⁰¹ Godine 1944. bio je uhićen i zatvaran od strane ustaškog represivnog aparata, a kasnije se, zajedno s kćerkom Mirjanom, priključio NOB-u te je radio u organima NOO-a kotara Vinkovci.¹⁰²

4.2. Ideološka elita Vinkovaca

Prvi izdavač *Hrvatskog branika* u NDH bio je Hrvatski ustaški stan Vinkovci, s glavnim urednikom Đurom Balokovićem, a od 40. broja izdavač postaje Hrvatski ustaški logor Vinkovci.¹⁰³ List je nakon Balokovića uređivalo još dvoje urednika; od 26. travnja novinar Dragutin Tepeš te od listopada 1941. profesor Mato Subotić. Kao što je već spomenuto, Baloković, Tepeš i Subotić su prema rekonstrukciji SDS-a bili povezani s ustaškim pokretom prije uspostave NDH, a Tepeš je navodno održavao veze s Milom Budakom, preko kojeg je dobivao upute za rad od ustaškog vodstva u emigraciji.¹⁰⁴

Mato Subotić djelovao je kao profesor u vinkovačkoj gimnaziji. Još prije uspostave NDH bio je zagovornik promicanja utjecaja škole na veće funkcije od samo obrazovne; smatrao je da nije dostatno da škola ima samo „enciklopedijski značaj“, nego da treba jačati odgojne zadaće. Također, piše o tome koji izvanškolski faktori smetaju rad škole: smetnje koje su u uskoj vezi s domaćim prilikama pojedinih učenika, smetnje u vezi s društvenim prilikama današnjeg doba, smetnje u vezi sa štampom, kinom i sportom. O potonjem problemu donosi zaključak koji dobro ocrtava promicanje propagande budućega režima: „Filmovi bi trebali svi da strogo budu cenzurirani, a učenicima da se dopušta gledanje samo najpoučnijih i najkorisnijih.“¹⁰⁵

Mnoge su važne vinkovačke kulturne institucije nastavile svoje djelovanje i u godinama trajanja NDH, kao što su Hrvatska čitaonica i tadašnja dva

¹⁰⁰ Ivan Tolj sudjelovao je u, između ostaloga, deportiranju vinkovačkih Židova u logore. Vidi: Rajka Bućin, „Transport upućen u Auschwitz iz Vinkovaca u kolovozu 1942. i sudbina srijemskih i bijeljinskih Židova za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest* 53/2 (2021), 611-659.

¹⁰¹ Smajić, *Sjećanje gospođe Urbiha*, 21:24-27:55.

¹⁰² HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, šif. 01.44. „Bivše građanske stranke na kotaru Vinkovci“, 33-34.

¹⁰³ Za vrijeme Banovine Hrvatske izdavač *Hrvatskog branika* bio je Konzorcij za izdavanje Hrvatskog branika.

¹⁰⁴ HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, šif. 013.0.42. „Rekonstrukcija ustaškog pokreta i aparata na području kotara Vinkovci, 13.

¹⁰⁵ HR-HDA-159, kut. 17, Banovina Hrvatska. Odjel za prosvjetu, 50928/40, Realna gimnazija u Vinkovcima, 30. svibnja 1940.

vinkovačka kina, Cibalis i Urania.¹⁰⁶ U kinima se vršila indoktrinacija putem projekcije određenih filmova čija je tematika bila u suglasju s vladajućim režimom. Između ostaloga, Cibalis kino će tako projicirati njemačke filmove – *Pour le Mérite*,¹⁰⁷ *Ohm Krüger*,¹⁰⁸ *Doviđenja*, *Franziska*,¹⁰⁹ *Stukas*¹¹⁰ – čija je ideja i poruka bliska ustaškoj ideologiji.

Poseban zadatak na kulturnome planu NDH bilo je i „čišćenje od pogubne literature“. Kako bi dominirao „duh zdravih, pozitivnih snaga“, sva literatura s velikosrpsko-jugoslavenskom tematikom, pornografskom, kriminalnom, sektaškom ili komunističkom, trebala je biti uklonjena ili zaplijenjena.¹¹¹ Konkretno je u vinkovačkoj gimnaziji, kao i u cijeloj NDH,¹¹² zabranjena uporaba ćirilice, a u znak podrške takvoj odluci na trgu su spaljene školske knjige pisane ćirilicom.¹¹³

Državna realna gimnazija u Vinkovcima tijekom travnja 1941. godine prestaje s radom jer se u nju uselila jugoslavenska vojska. Iako je ubrzo obustavljena nastava, učenicima je svejedno priznata godina, a kasnije su nastupile brojne promjene u samom izvođenju nastave. Osim što je umirovljen projugoslavenski ravnatelj, otpušteni su neki profesori židovske vjeroispovijesti, točnije Ana Vajs i Ivan Hiršl, koji su kasnije ubijeni u logoru. Osim njih, otpušteni su i neki od profesora srpske nacionalnosti, poput Nikole Antića i Vjere Gašparac. Nastava se od 1942. godine održavala redovno do savezničkog bombardiranja 17. listopada 1944. godine.¹¹⁴

U ljeto 1941. godine umirovljen je dugogodišnji ravnatelj vinkovačke gimnazije Dragutin Poljugan.¹¹⁵ Odlukom ministra nastave, Dragutina Poljugana će na mjestu predsjednika uprave vinkovačke gimnazije zamijeniti Viktor Justić 1941. godine.¹¹⁶ Justić je bio gimnazijski profesor koji je početkom

¹⁰⁶ Urania kino kasnije će promijeniti naziv u Tomislav ton kino.

¹⁰⁷ „Cibalis kino“, *Hrvatski branik*, 25. listopada 1941., 2.

¹⁰⁸ „Cibalis ton kino“, *Hrvatski branik*, 8. studenog 1941., 2.

¹⁰⁹ „Kinematografi prikazuju“, *Hrvatski branik*, 3. siječnja 1942., 3.

¹¹⁰ „Kinematografi prikazuju“, *Hrvatski branik*, 17. siječnja 1942., 2.

¹¹¹ Đuro Baloković, „Čišćenje od pogubne literature“, *Hrvatski branik*, 17. svibnja 1941., 2.

¹¹² Prema zakonskoj odredbi od 25. travnja 1941. godine, zabranjena je upotreba ćirilice na području NDH. Vidi: *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941.*, knj. I, 10 sv., ur. A. Mataić (Zagreb, 1941), 60.

¹¹³ Zlatko Virc, „Vinkovački Theresianum ili povijest vinkovačke gimnazije 1780.-1980.“, u: *225 godina vinkovačke Gimnazije*, ur. Stipe Tomić (Vinkovci, 2006), 34.

¹¹⁴ Virc, „Vinkovački Theresianum“, 34-35.

¹¹⁵ „Umirovljenje“, *Hrvatski branik*, 12. srpnja 1941., 3.

¹¹⁶ HR-DAVU-SCVK-35/4, knjiga 27, Zapisnik sjednica nastavnčkog savjeta Državne gimnazije 1931.-1940., Zapisnik II. sjednice nastavnčkog vijeća, 20. rujna 1941.

1939. godine položio profesorski ispit na Zagrebačkom sveučilištu.¹¹⁷ Osim toga, uređivao je i ustaški list *Graničar*. Na mjestu povjerenika ravnatelja za držat će se do 1942. godine, kada novim upraviteljem postaje dr. Luka Fiala. Fiala će biti na funkciji upravitelja do 1944. godine, a tada upravitelj postaje Josip Grečl, kojega 1945. godine zamjenjuje Marko Samardžija.¹¹⁸

4. Zaključak

Male sredine gotovo su uvijek ovisne o događanjima na širem području i vladajućoj strukturi centra. Promjenom režima i sustava makrorazine događa se i smjena u raznim sferama manjih područja, pa tako i grada Vinkovaca tijekom uspostave Banovine Hrvatske i kasnije Nezavisne Države Hrvatske. Uzdižu se moćnici bliski vladajućem faktoru, a sami režimi odlučuju tko će biti na vodećim položajima institucija važnih za njihovo bivstvovanje.

Kao što je prikazano, funkcionari HSS-a uvelike utječu na svakodnevicu grada Vinkovaca u najjačim godinama stranke i uspostave Banovine Hrvatske. Pojedinci odani stranci ubrzo će zauzeti vodeća mjesta u gradu, pa će tako obavljati dužnosti gradonačelnika i isticat će se tijekom raznih tada održanih političkih skupova. Osim toga, utjecat će i na rutinu življenja u tim područjima jer će svakodnevno informirati građane o određenim slučajevima važnim za promicanje HSS-ovske misli. List *Hrvatski branik* kontinuirano je izvještavao Vinkovčane tijekom obaju režima, ali mijenjao je uredništvo, a time i sam način izvještavanja. S formiranjem NDH uredništvo se javno obračunalo s neistomišljenicima u redovima HSS-a, a kasnije će javno obznani i kako vodstvo HSS-a ipak prihvaća ustaška načela.

S formiranjem Nezavisne Države Hrvatske prvotno dolazi do obračuna s nekadašnjim važnim osobama koje ne podliježu željama i idejama novoga režima, a usporedno se uzdižu ostali pojedinci koji zadovoljavaju prohtjeve novoga sistema. Vidljivo je kako je novi režim kudikamo radikalniji od prijašnjega, pa se u tome razdoblju npr. umirovljuje, projugoslavenski nastrojen, dugogodišnji ravnatelj Državne realne gimnazije u Vinkovcima Dragutin Poljungan, kojemu prijašnji režim jedino upućuje određene kritike. Osim gimnazijskoga ravnatelja, mijenjaju se i gradonačelnik te uredništvo lista *Hrvatski branik*.

Iako su režimi tijekom promatranoga razdoblja bili različitih karaktera i ciljeva, svaki je na neki način utjecao na zbivanja u mikropodručju, u ovome slučaju u Vinkovcima. Na taj je način potvrđena glavna teza o promjeni elite mikropodručja koja prati smjenu režima makrorazine. U radu je dokazano da na ključnim institucijama i položajima koji su nositelji političke i ideološke

¹¹⁷ „Položio ispit“, *Hrvatski branik*, 4. veljače 1939., 3.

¹¹⁸ Virc, „Vinkovački Theresianum“, 40.

moći dolazi do velikih promjena (većih po uspostavi NDH) s promjenom vlasti na širem državnom području.

Ekonomsku elitu i represivni aparat na području grada Vinkovaca valjalo bi obraditi u naknadnim istraživanjima, kako bi se dobila sveobuhvatnija slika o vinkovačkoj eliti u promatranom razdoblju.

Summary

ELITE IN A MICRO AREA: VINKOVCI IN 1939-1945

Based on Michael Mann's typology of elites, the paper describes the continuities and changes in the composition and activities of the Vinkovci elite during the Banovina of Croatia and the Independent State of Croatia. Based on archival sources and the local press, the lives and ideological aspirations of members of the local ideological and political elite in the observed period are reconstructed. The paper can be characterized as a case study or litmus paper for studying these changes in another time or in another area.

Starting from the assumption that the changes that affect the macro area in some way reflect on the micro level, it was investigated to what extent there was a change in the town's ruling elite. The main thesis of the paper has been confirmed. Changes occurred during both regimes, but differences in the intensity of these changes are significant.

The mayors of Vinkovci during the Banovina of Croatia were people close to the ruling Croatian Peasant Party (HSS), while after the establishment of the Independent State of Croatia (NDH), the NDH authorities appointed a new mayor. There were also changes in the ideological elite of the town – manifested through the press and education system. For instance, the same weekly *Hrvatski branik* clashed with dissidents during both regimes. During the Banovina of Croatia, the editorial board did not hesitate to criticize some former officials with whom it did not share ideological beliefs, while during the Independent State of Croatia the new editorial board dealt with the political opponents in an even more striking way.

Keywords: elite, Vinkovci, Banovina Croatia, Independent State of Croatia, local elite, microhistory

Kontakt:

Sandra Horvat, mag. educ. hist.

Vinkovci

email: shorvat1310@gmail.com